

אנה קאשובה-דבסקה

הנשים וברונו שולץ

מפולנית: מירי פז

"ספרים שקראנו בילדותנו כבר לא מצויים בשום מקום; הם נפוצו ברוח, נותרו מהם שלדים עירומים. מי שעוד נוצר בתוכו את זיכרון הילדות ואת ליבתה חייב לכתוב אותם מחדש כמות שהיו." מתוך מכתב של ברונו שולץ לרומנה הלפרן, 1936

פרק 1

אנה פלוצקר

מחשבה ראשונה, מתעתעת, שמעוררת בי הכותרת "הנשים של שולץ", אינה על הידידה דבורה פוגל ואף לא על נותנת החסות הספרותית זופיה נלקובסקה, אלא על הנמענת האחרונה, הידועה לנו, של מכתביו. שתי הגברות המוזכרות כאן רשמו פרק בתולדות הספרות, הראשונה - כמשוררת, השנייה - כסופרת. יצירתן נשמרה ושרדה את תמורות הזמן אף שלא היתה מוכרת כחוגים רבים.

ידוע, פחות או יותר, באיזה הקשר ספרותי והיסטורי ניתן למקם אותן. מאמרים רבים נכתבו על יצירותיה של זופיה נלקובסקה, אחת הסופרות הפולניות המעולות וכנראה אחת הלוחמות הראשונות למען זכויות נשים. כל פולני בעל השכלה תיכונית יודע מי היא. קצת יותר קשה לזהות את השם דבורה פוגל; יש מי שקושרים אותו עם מחבר *חנויות הקינמון* ברונו שולץ. כמעט בכל מבוא לאסופת סיפוריו מוזכרת דבורה פוגל כנמענת בחליפת המכתבים שמתוכם אמורה היתה לנבט תגלית ספרותית - פרי יצירתו של מורה צנוע לציור מדרוהוביץ'.

מתברר שדמותה של דבורה פוגל הרבה יותר מעניינת מאשר רק כמוזה למכתבים. היא מוכרת בעיקר מתרומתה לספרות יידיש, אבל ראוי לשים לב אליה גם בתחומי היצירה הפולנית המקורית - לרישומים שלה, למאמרי הביקורת והפילוסופיה, המתנייחים למקורות האוונגרד באמנות הפולנית בתקופה שבין שתי מלחמות העולם. למרבה המזל בזמן האחרון נחלצת אט אט דמותה מן הצל ומעוררת עניין הולך וגובר. נרפסים עיבודים חדשים של עבודותיה, תרגומי שירה ופרוזה מיידים לפולנית וגם רשימות ביקורת ומסות. השמות נלקובסקה ופוגל חרותים היטב בתודעה. אפשר למצוא אותם בקלות במילוני ספרות ושפה ולהקליק אותם ברשת.

ואנה פלוצקר?

שמה לא מוזכר אפילו בוויקיפדיה. נתקלים בשמה רק בהקשר שנות חייו האחרונות של ברונו שולץ. היא היתה המוזה הנשית האחרונה שלו. לא רבים, אפילו לא אנשי ספרות מקצועיים, יכולים לומר עליה משהו. ואין זה מפליא; היא מתה צעירה ולא הותירה אחריה דבר. ה"ריק" הזה שהותירה אחריה עורר בי פחד, אך בה בעת האיץ בי

לחקור את הביוגרפיה של אנה פלוצקר. המחקרים שלי נעשו לא פעם בהנמקות חריגות ובאינטואיציות אישיות.

כשהתרגלתי ל"ריק" נעצתי שיניים בקורות חייהם של אחרים, מפענחת עקבות, שמתוכם כמו נוצקה בהדרגה, נחלצת מתוך השכחה, דמות ממושטשת, אמיתית, חיה.

זכרה של אנה פלוצקר שרד הודות לכמה מכתבים שכתב אליה הסופר המוערך כיום בעולם כולו, ברונו שולץ. אלולא מכתביו אליה איש לא היה טורח לזכור אותה. מי זולתה היה מקבל עליו את תפקיד האהובה והמוזה האחרונה של הסופר מדרוהוביץ'? אנחנו הרי יודעים מעט מאוד על אנשים מחוגיו של שולץ. הם לא הותירו עקבות.

אנה פלוצקר היתה "ההשראה האחרונה, האהבה ומושא התשוקה הארוטית שלו, שותפה לסודותיו ולשאיפותיו", נכתב בפרסומים רבים המוקדשים לשולץ באינטרנט. "אנה פלוצקר נרצחה בשנת 1941 יחד עם הידיד שלה מארק זביליך בידי אנשי מיליציה אוקראינית."

פיסות מידע אלה מצויות כמעט בכל פרסום של קורות חייו, מועתקות תמיד בהתלהבות רבה, אף שלמעשה אינן מבהירות דבר; הן מספקות רק את תאריך מותה ומצביעות על ידידות עם מארק זביליך, שאיש לא שמע עליו עד אז. כן, זו האמת. אנה פלוצקר מתה בסתיו 1941. בת עשרים ושש היתה במוותה.

היא נרצחה ביער, הושלכה לבור חשוך, כוסתה באדמה יחד עם מאות יהודים פולנים. סצנה כמו מסרט, כמו ממהדרת חדשות בטלוויזיה המודיעה על סדרות של רצח המוני במקום רחוק כלשהו, באיזושהי מלחמה. אני רואה את זה, מחושלת תחת חדשות הערב מעל מסך הטלוויזיה שלי. רצח המוני באמצעי התקשורת ההמוניים לא עושה רושם על איש. רק החיים הממשיים, היסטוריה הממשית והמוות הממשי מאיצים בנו לקום ולהתחיל להתקומם נגד הרוע.

מוות ממשי פוגש את אנה פלוצקר. בהתחלה אני רואה באיזו ממשות נוסעת המשאית.

פנים אחרות מבוהלות של גברים, נשים וילדים נדחקות לידה. אחר כך היא עומדת ביער ומחכה. שמש סתיו זורחת. ואולי יורד גשם? לא רחוק משם נמצא בור ממשי עמוק.

מוות ממשי פוגש את אנה פלוצקר. בהתחלה אני רואה באיזו ממשות נוסעת המשאית. היא נדחקת בין פנים אחרות, מבוהלות, של גברים, נשים וילדים. אחר כך היא עומדת ביער ומחכה. שמש סתיו זורחת. ואולי יורד גשם? לא רחוק משם נמצא בור ממשי עמוק.

אחד? שניים? אולי שלושה? האם היא חופרת אותו כמו ידיה יחד עם האסירים האחרים, עמיתיה בכור באותו יום? האם אחרים חפרו אותו למענה? מה היא מרגישה? האם הכל כבר ברור ואין זמן לפחד, לייאוש ולטינה? האם אומץ הוא לדעת שזה הסוף, שכבר לא ניתן לעשות דבר? האם במוותה היא מסתכלת במבט פרידה בעיני האדם הכי קרוב לה? מת או עדיין חי? אני מנסה לתאר לעצמי איך מתה אנה פלוצקר. האם נורתה בידי כיתת יורים? האם נורה בה כדור מאקדח? האם היתה לבושה באחת השמלות המהודרות והאקסטרווגנטיות שלה, שנתפרו על פי מידתה ובעיצובה? האם חבשה כובע עם סרטים בצבע ירקרק ורוד?

האם מתה מהר? או אולי מפקד אס"אס אחד, פרידריך יקלן, המציא שיטה יעילה לצורכי פוגרומים? שיטת סרדינים בקופסה. גוף לצד גוף.

דיכוי האוכלוסייה היהודית הולך וגובר מיום ליום. כל יהודי ויהודייה חייבים לענווד טלאי צהוב עם מגן דוד על זרועם השמאלית. כל היהודים בני שש־עשרה עד שישים וחמש חייבים לעבוד. כל בתי הספר היהודיים נסגרים. ליהודים אסור ללכת על מדרכות. יהודים חייבים להשתחוות בפני כל גרמני לובש מדים. אסור להם לנהל חנות, להיות בעלי עסקים משלהם. אסור ליהודים לנסוע במכונית או בכרכרה. וגם לא ברכבת. אסור להם לגור ברחובות ראשיים ובסביבתם. אסור לחולים יהודים לפנות לבתי חולים אריים. אסור להם לחיות. מותר להם למות.

אנה פלוצק

גיליתי אי־דיוק מסוים בתאריך מותה של אנה פלוצק. יזי פיצובסקי, הביוגרף הראשון במעלה של ברוננו שולץ וחוקר יצירתו, כתב בהערות לספר **המכתבים: "אנה"**, יחד עם ארוסה וכל בני משפחתו נרצחו בידי המיליציה האוקראינית שפעלה

במסגרת הכוחות הגרמנים. הרצח ההמוני הוא בוצע ב־27 בנובמבר 1941 בעיר על יד טרוסקביץ.

קשה לערער על קביעתו של בקיא בקורות חייו של הסופר. עם זאת כשהתחקיתי אחרי עקבות הביוגרפיה של אנה פלוצק, נתקלתי באקראי בהערה ביומנו של עד ראייה לאותם אירועים: "אוקטובר. הגרמנים לקחו את אניה ומאצ'ק. תפסו את היהודים שהשתמטו מעבודה, לטענתם. הם בטח כבר לא בין החיים ברגע זה. כנראה שתפסו גם את גברת פרידנהיים. היא התנהגה באומץ רב והשמיעה נאום חוצב להבות נגד הגרמנים."

קיימים הבדלים בין שתי ההערות המוזכרות כאן הן בנוגע לתאריך המוות של אנה פלוצק (פער של חודש או אפילו חודשי וחצי בין שתיהן) והן בנוגע לזהות רוצחיה. באזכור הראשון הרוצחים הם אוקראינים, בשני – גרמנים. את ההכרעה בסוגיה זו אני משאירה להיסטוריונים.

האי דיוק בחודש מותה של אנה פלוצק הוא שמטריד אותי. איש אינו מערער על העובדות שמסר ב־1975 יזי פיצובסקי, הביוגרף של שולץ. איש גם לא אימת את התאריך וממילא לא העמיק בפרטי הביוגרפיה של אנה פלוצק, שלא נותרו ממנה עקבות.

מאז שנות השבעים של המאה העשרים גדל מסד הנתונים בארכיונים. ספרים ופרסומים חדשים התווספו. אני בודקת קטעי יומנים, בדלי זיכרונות של אלה ששרדו ומנסה למצוא בתוכם נקודות משותפות, מפתח לביוגרפיה של אנה פלוצק.

עדת הראייה למה שהתרחש ב־1941 היא אלינה, שהיתה מיוודת עם אנה פלוצק. אלינה, מורה למתמטיקה, מחליטה לעזוב את עיר הולדתה לבוב, להסתתר ולהתגורר יחד עם משפחת בעלה סטניסלב דוידוביץ' בבוריסלב.

בשנים הקשות של הכיבוש הסובייטי היא מתארכת לעתים קרובות אצל מארק זבליך, הארוס של אנה פלוצק. מארק יוזם ומארגן בסלון ובגן ביתו מפגשי דיון בהשתתפות רבים מידידיו. "מכרות התרבות של

בבור שחפרו בעצמם מונחים החיים על גוויות מדממות. הגוף הוטל כמות שהוא, הפנים כלפי מטה, בצפיפות, גוף אל גוף. ובקומה הבאה, גוף ליד גוף, למעלה ושוב למעלה. ואת אלה שלא היה מקום להניחם – שרפו. אני חושבת על אנה פלוצק. האם סבלה כאב? האם חשבה על אמא? מדוע לא מימשה את התוכנית שתכננה בעצמה ולא ברחה מבוריסלב למשפחתה בוורשה? מדוע המתינה כל כך הרבה זמן? מה עיכב בעדה?

אולי חסר יום אחד, אולי חסרה שעה אחת, אולי בקושי רקה, כדי לבצע את הבריחה המתוכננת. הגרמנים הרי כבר בכל מקום, גם בוורשה שממנה ברחו, וגם כאן, במקום שבו מצאה מקלט. מפלישת הצבאות הנאצים ביולי 1941 עד שדות הנפט בדרוהוביץ'־בוריסלב חלפו כמה חודשים.

בהלת מלחמה ופחד מוות אוחזים ברוב תושבי הערים הקרובות ואינם פוסחים על בוריסלב, שבה גרה אנה. במקום זה, שנכבש קודם בידי הסובייטים, ועכשיו בידי הנאצים, היחסים בין שכנים משתנים במהירות. כולם פוחדים מכולם ואיש לא מרגיש בטוח. הרגשות ההדדיים בין פולנים לבין יהודים ממוצא פולני אינם טובים במיוחד. האוכלוסייה האוקראינית הפאשיסטית מקדמת בידידות את פני הגרמנים.

התעמולה הסובייטית של ברית המועצות מחליפה מזה שנתיים את התעמולה הנאצית, המכוונת ברובה לאוקראינים. מלוחות המודעות נעלמו כרזות המציגות את גבורת הצבא האדום, המשחרר צעירים מעול האדונות הפולנית. גם אין בצבא האדום חייל גיבור המוחץ את הנשר הלבן בסמל הפולני.

הכרזות הגרמניות, לעומת זאת, המפתות צעירים אוקראינים חסונים להצטרף לשירות הוואפן אס־אס, מעוררות התפעלות בכל מקום. לאומנים אוקראינים צופים בהתקפת צבאות גרמניה על ברית המועצות ביוני 1941. הזדמנות להקמת המדינה הנכספת שלהם.

כוחות אוקראינים צבאיים למחצה פולשים בעקבות הוורמכט לשטחי מאלופולסקה המזרחית ווהולין, מקימים רשות מנהלית אוקראינית ומעוררים תסיסה אנטי־פולנית ואנטי־סובייטית בקרב האוכלוסייה. בלבוב, שאינה רחוקה משם, מכריזים על תחיית המדינה האוקראינית ומדגישים: "המדינה האוקראינית החדשה תקיים שיתוף פעולה הדוק עם גרמניה הגדולה, הלאומית־סוציאליסטית שבהנהגת אדולף היטלר, מכוונת סדר חדש באירופה."

פולין איננה קיימת. בבור ההיתוך הזה של אידיאולוגיות מתנגשות, הניזונות מן האיבה המלחמתית והתעמולה השקרית, נמצאת אנה פלוצק; צעירה מבית פולני טוב, בת למשפחת רופאים ורשאית אמידה ומכובדת, נמלטת מן הבירה המופגזת והכבושה ב־1939. היא יהודייה משכילה, אמנית אוונגרד בעלת נטיות קומוניסטיות.

מיוולי 1941 היא עדה לשורה של פעולות איבה המכוונות נגד יהודי בוריסלב. האם היא חושבת שלא תיפגע? כבר בתחילת הקיץ, ביולי, פורצת מה שמכונה ה"פעילות" הראשונה של הלאומנים האוקראינים נגד היהודים באישור הגרמנים. נרצחים בה כמאתיים יהודים.

בוריסלב", יקרא להם לימים המשורר מריאן יחימוביץ'.

אלינה משתתפת ברצון במפגשים האלה ורושמת לעצמה הערות אישיות, כותבת סוג של יומן פרטי. דווקא ביומן הזה טמון הזיכרון הבלתי אמצעי, המפתיע, של הפרק האחרון בחיי אנה פלוצקר ומארק זיבליך.

האם אלינה, העדה הישירה להתרחשויות והאדם הקרוב ביותר לאנה, שאצלה היא מבקרת כמעט מדי יום, יכולה היתה לטעות כשציינה ביומנה "אוקטובר"? נדמה לי שלא. יז"י פיצובסקי, לעומת זאת, קבע את ה-27 באוקטובר כתאריך מותה. וגם הוא לא יכול היה לטעות כי על פי המכתבים שפרסם - של ברונו שולץ מדרוהוביץ' לאנה פלוצקר בבוריסלב הקרובה - ברור שהשניים עוד נפגשו במפנה אוקטובר-נובמבר 1941. היכן טמון הפתרון לחידה הזאת, השולית אולי ממבט ראשון, ועם זאת נוגעת לחודש בחייהם של שני אנשים חשובים? אנסה להסביר.

אנה קאשובה בסטודיו שלה בקרקוב

השטן הזה לא עשה, וכי מעקב אחרי החטאים והמשגים של הריאליזם אינו מתיר לך, גבירתי, יצירה חיובית משלך.

"את יודעת היטב, גבירתי, שאני מעריך את יצירתך ומאמין באפשרויות שנכוננו לך; דווקא משום כך אני חושש שביקורת הריאליזם שלך היא תחליף ליצירה ולעבודה משלך."

האם אנה עונה על המכתב הזה, מ-6 בנובמבר 1941? כן. ובוודאי שעוד לפני ה-19 באותו חודש, כששולץ כותב אליה בפעם האחרונה. מן המכתב של אנה מסיקים בכירור שהיא מתכוננת לצאת לדרך, מחכה להזדמנות לנסוע מבוריסלב לוורשה. ידוע לה שהיא וארוסה מארק כבר אינם בטוחים. זה הזמן לברוח. נדמה שהחלטה הזאת נעשית בפתאומיות, מוכתבת על ידי שורה של "פעילויות" ו"מבצעים" של לאומנים אוקראינים ופשיסטים גרמנים. גם ברונו מבין זאת. המכתב האחרון שלו לאנה הוא פרידה מיוחדת במינה שבה הוא מביע צער עמוק על אובדן אדם קרוב אליו באמת מבחינה רוחנית.

"גברת אנה היקרה!

בדיוק היום נתקפתי בנקיפות מצפון כשחשבתי על מכתבי אלייך, שבו התחשק לי למלא תפקיד של מדריך מוסר במקום לשמוח בהצלחתיה ובגילוייה של אישיות יקרה וקרובה ללבי. חשבתי גם שאת מתכוננת בוודאי גבירתי לנסוע לוורשה ולוקחת איתך זיכרונות מרשיעים ומושחתים עלי. ממכתבך, גבירתי, אני רואה שהצדק היה איתי ובה בעת אני מכיר בכך שאינך כועסת, גבירתי, ועל כך מאות תודות לך, גבירתי. נסיעתך מכאן, גבירתי, מצערת אותי מאוד. לא ידעתי לנצל את נוכחותך, גבירתי, לא להסתייע ביתרונותיך, אבל נוכחותך לכרה בכזאת קרבה, גבירתי, היתה עד נקודה מסוימת, בסיס תמיכה, משהו שניתן היה להאחז בו [...] הייתי רוצה שהקשר בינינו לא יתפוגג בשל נסיעתך, גבירתי, היינו יכולים לשמור על קשר משמעותי לעתים קרובות.

ייתכן אף שקשר כזה, ממרחק, יהיה פורה בשבילנו ויניב לנו סוג של יצירת שוליים. תחושה מוקדמת אומרת לי שבקרוב עוד נפגש ופרקי ידידותנו עוד לא תמו. הם רק יתחילו באורח אובייקטיבי, בעוד שעד עכשיו היו בגבולות פרטיים.

האם סבורה את גבירתי שלתת לי משרת עוזר הוראה בשיעורי הציור שלך, היה עניין חסר תקווה לגמרי? ללמד יחד איתי - אולי בעזרת מארק - קורס ציור משוחרר מסממני אקדמיה? אני, בתמורה, הייתי מתחלק איתך גבירתי בניסיון הספרותי שלי. עכשיו נדמה לי שהיה לי עוד הרבה מה לומר, מלאי בלתי נדלה של דברים המעניינים אותנו, דווקא עכשיו כשאני מאבד אותך, אם נאמר זאת בפשטות. בבקשה, כתבי לי, גבירתי, האם את מוכנה לענות באותה התלהבות להצעותי,

למרות ההגבלות שהוטלו על האוכלוסייה היהודית, כולל הנהגת "שעות משטרה", ברונו שולץ ואנה פלוצקר מתכתבים ואין ספק שהם יוצרים קשר בין ה-4 באוקטובר ל-6 בנובמבר. שולץ כותב:

"הקטעים שקראת באוזני, גבירתי, מצאו חן בעיני מאוד. הייתי רוצה שיהיו בך האומץ והתנופה להתמסר לנושאים מקיפים יותר וליישם את השיטה הזאת בכתביה על עולמך הפנימי [...] בשום מחיר שבעולם לא הייתי רוצה לדכא אותך, אבל איני יכול להניח לך גבירתי במצב שנראה לי מוטעה. העובדה שאני מתווכח איתך צריכה לשמש לך הוכחה לרצינות שבה אני מתייחס אלייך. יש לי כבוד רב לכישורי הציור שלך, הכרוכים בה בעת בתחושת חוסר המיומנות שלי. בסוגיות ספרותיות אני מוכן לזקוף לזכותי כשרון מסוים, שאת בוודאי מכירה בו, שהרי את פונה אלי ושואלת לדעתי באותן סוגיות. אני סקרן מאוד לראות את הדברים שכתבת, גבירתי. מתי אוכל לקרוא אותם? מתי תבואי לכאן, גבירתי? ברכות לכביות לך ולמארק. דרישת שלום להילדה ולמארקס."

במכתבים ובפגישות אישיות הם משוחחים על המגמות החדשות באמנות, מנתחים יחד את יצירותיהם של תומאס מאן וריינר מריה רילקה שאותן הם קוראים, כמוכן, במקור הגרמני; מחליפים ביניהם טקסטים פרי עטם וסומכים על ביקורת הדדית וכנה, מתנגדים לחיסול האוונגרד בזמן הכיבוש הסובייטי, כשהסוציאלי-ריאליזם שולט בכל. תוכן מכתבו של שולץ לאנה לא מסגיר מצב רוח משופר הן של השולח והן של הנמענת. הקטעים הספרותיים הניסויים שהיא מקבלת מביעים מרד נגד הייאוש הסובב:

"אני חושש מאוד גבירתי שאת הולכת בדרך ההתנגדות, השלילה, וכי במקום לעשות משהו בעצמך, את בוחנת, גבירתי, מה האויב"

בעלת השאיפות הספרותיות לאורה וירצברג; המשורר יוליוש ויט; עובד הספרייה והמשורר מריאן יחמוביץ; ברוננו שולץ. מי עוד שייך לחוג המקורבים ביותר? למי מידידיהם יש נחישות מספקת ומעמד בטוח דיו כדי לעזור? קשה להשיב על כך באופן מדויק. עם זאת כדאי לנסות ולשחזר את אותם אירועים. אני מניחה שמאחורי שחרורם של אנה ומארק עומד מישוהו ממולח, בעל השפעה ותעוזה.

כשאני מסתכלת על האנשים הקרובים ביותר אליהם, מתעוררים בי זיכרונות על הניצולים; אני עוקבת אחרי שורות של מכתבים, ועולה מהם עוד דמות מעניינת אחת. זו ידידה חשאית של אנה, ששולץ תמיד מזכיר אותה ומוסר לה דרישת שלום:

"אולי תוכלי להביא לי גבירתי את Die Heimkehr

בבקשה מסרי דרישת שלום לחברתך ממני."

13.6.1941

"גברת אנה היקרה!

[...] בביקוריה הקצרים הסבה לי ידירתך עונג רב."

ברוננו שולץ

23.9.1941

ברכות לכביות לך גבירתי ולמארק,"

דרישת שלום חמה להילדה ולמארק ס."

ברוננו שולץ

6.11.1941

מן המכתבים עולה דמותה של אשה ששמה הילדה. כפי שאני קוראת בפוסט־סקריפטום, היא נהנתה מחופש תנועה ועברה בקלות מעיר לעיר למרות האיסורים ואמצעי הדיכוי שהוטלו על היהודים. בסתיו 1941 עורכת הילדה ביקורים קצרים אצל ידידים בדרוהוביץ כדי לשמור על קשר ולעודד את רוחם. זו היא שמספרת לשולץ על השאיפות הספרותיות של אנה ומתבקשת לקרוא את Die Heimkehr (השיבה הביתה), הסיפור שכתב ברוננו שולץ בשפה הגרמנית. שבביל ברוננו שולץ אשה צעירה זו, שרכשה את השכלתה בברלין וקוראת בגרמנית שוטפת, היא הקוראת המושלמת.

האינטואיציה מורה לי שהילדה ברגר היא האשה שאני מחפשת, שמצבה הוא שאפשר לה להושיט עזרה לאנה ולמארק. לכן המשכתי לחקור עוד. הנה מה שהעליתי.

המשך בגליון הבא

מתוך הנשים של שולץ מאת אנה קאשווה, אמנית וחוקרת תרבות. הספר ראה אור השנה בפולין.

אם הקשר בינינו יישמר. הלוואי שיינתן לנו להמשיך בשקט וללא הפרעות בשיחתנו החשובה והבונה. אולי עוד תכתבי משהו מכאן, גבירתי. בפעם הבאה אני מצפה לקבל במהירות חדשות משם. בברכות חמות ולבביות, ברוננו

כמה עצוב לחשוב שברחוב מאזפה 30, שם חוויתי כל כך הרבה טוב, כבר לא יהיה איש, שכל זה אינו אלא אגדה. אינני יודע מדוע יש לי תחושת אשם כלפי עצמי, כאילו איברתי משהו מנשמת."

תשובה כבר לא הגיעה משם. האם אנה פלוצקר עוד הספיקה לענות על המכתב הזה? על פי יז'י פיזובסקי היא נרצחה כנראה שבוע מאוחר יותר, ב־27 בנובמבר 1941. ומה עם גרסת עדות הראייה של אלינה דוידוביץ', שם מופיע חודש אוקטובר כמועד המעצר של אנה ומארק?

אולי לא ראוי לפקפק בתקפותם של הדיווחים האלה, אלא לאשר ששניהם אמיתיים? ייתכן שמהלך האירועים הוא עקבי: ואכן, כפי שמציינת אלינה, באוקטובר נעצרים ידידה אנה ומארק ומוסעים במשאית לכיוון לא ידוע. כיוון שהחל בנובמבר, תאריך המוות – יותר מחודש מפריד בין האירועים – אולי באיזו דרך נס, בצירוף מקרים בלתי מוסבר, אנה ומארק מצליחים לחזור לביתם ולהסתתר. אולי דווקא אז, אחר שהתחככו במוות, הם מקבלים פתאום החלטה לברוח לעיר הבירה. גם נימת המכתב האחרון של שולץ, השונה לגמרי מזו שבקודמיו, מאשרת זאת. במכתבים המוקדמים לא מרגישים בצער על כורח הפרידה החפוזה. הכותבים רוקמים תוכניות, נותנים זה לזו עצות, מבקשים נוחם בשיחות על אמנות, שוכחים את אמצעי הדיכוי והאסונות בסביבתם. מילות המכתב האחרון מאשרות את סופיות החלטתה של אנה על נסיעה רחוקה.

ציפיותיו ותקוותו של שולץ "לחדשות מהירות משם", לא התגשמה לעולם. תאריך מכתב הפרידה הזה נושא אופי נבואי. בדיוק שנה לאחר שנכתב, ב־19 בנובמבר 1942, על מדרכה בגטו של דרוהוביץ' נרצח ברוננו שולץ מכדור של איש גסטפו.

אנחנו חוזרים קצת בזמן ומזכירים כמה עובדות. החל מפלישת צבאות גרמניה לבוריסלב ביולי 1941 עד נובמבר, לא ניכר בתכתובת בין פלוצקר ושולץ לחץ כלשהו הכרוך בהכנות לבריחה וגם לא בצער הפרידה. למרות המרחק הקצר בין דרוהוביץ' לבוריסלב – פחות מעשרים קילומטר – הם נפגשים בביקורים הדדיים, אף כי מתמעטים. למרות הטרור והפחד הגוברים, מכרים משתדלים לחיות את חייהם ולחלוק את עולמם הפנימי עם אחרים. בחוגי האמנות שיוצרים אנה ומארק זביליך, ניכרת תחושה של ביטחון. אין ספק שבקבוצת אנשים המלוכדת במחשבות וברגשות דומים, קל יותר לשאת תקופות קשות. כמשך כמה חודשים, מיולי עד אוקטובר, איש לא חושב לעזוב את בוריסלב. אולי רק המאסרים באוקטובר, שאלינה דוידוביץ' מציינת אותם, מניעים את התקף הפחד מעתיד לא בטוח ומתעורר צורך בהול לברוח רחוק מכאן.

אם אנחנו מסכימים ששתי הגרסאות – של פיזובסקי ושל דוידוביץ' – נכונות, מתעוררת השאלה הבאה: כיצד מצליחים אנה ומארק לחמוק ממאסרי אוקטובר? נראה שמאחורי זה צריך לעמוד עוד מישוהו, מישוהו שיכול לעזור, שרוצה להיות מעורב ואכן עושה זאת. למי, מבין הנאמנים שבידידיהם, יש אפשרויות כאלה? כאן כדאי להתעכב על זהות המשתתפים במפגשי התרבות שארגן בביתו מארק זביליך בכל יום ראשון בשבוע. נמנים עמם מנהל הספרייה מארק הולצמן־סינגר, צלם לעת מצוא; המשורר והמלומד ארתור ז'צ'יצה; הספרנית